

ROLA SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO W BUDOWANIU REGIONU UCZĄCEGO SIĘ

1. Wstęp

Pomimo postępującego procesu globalizacji, w ostatnich latach daje się zauważyć wzrost znaczenia regionów w kształtowaniu życia społeczno-polityczno-gospodarczego. Wynika to m.in. z faktu, iż znaczna część interakcji w procesach innowacyjnych pomiędzy przedsiębiorstwami oraz przedsiębiorstwami i sferą B+R zachodzi na poziomie regionu. Dodatkowo, da się zaobserwować zmiany w paradygmacie rozwojowym związanym z przechodzeniem od gospodarki przemysłowej do gospodarki opartej na wiedzy. Dlatego też autorka kieruje swoją uwagę w stronę koncepcji regionu uczącego się (*ang. learning region*).

Problemem, który od lat dostrzegalny jest w polskiej gospodarce, jest niski poziom innowacyjności regionów dodatkowo połączony z nierównomiernym rozwojem. Od lat zauważamy podział kraju na Polskę A i B. Najbardziej opóźnionym, jak również najmniej innowacyjnym regionem jest region wschodni (według NUTS I). Tym samym, obszar ten charakteryzują trudności w kreowaniu gospodarki wiedzy, tudzież regionu uczącego się. Kreowanie regionu (gospodarki), której podstawą rozwoju jest coraz efektywniej tworzona, przyswajana, przekazywana i wykorzystywana wiedza, wymaga stymulowania i ciągłego rozwijania kapitału ludzkiego. Region uczący się jest złożony z aktorów silnie ze sobą powiązanych w struktury elastycznie zarządzane, gdzie sieć nie jest ograniczana jedynie do aktorów gospodarczych, ale włącza aktorów społecznych, politycznych i instytucjonalnych, gdzie przekazywanie i wymiana informacji jest zjawiskiem normalnym i częstym.

Uczenie się regionu jest traktowane jako kombinacja trzech rodzajów procesów zachodzących w określonej przestrzeni. Obok uczenia się, musi następować ciągła innowacja i pojawić się proces terytorializacji. Region uczący się to region kreatywny, to znaczy taki, który umie przyciągać i przyjmować kreatywnych aktorów, potrafiących stworzyć warunki do innowacji.

Spośród wielu czynników, które wpływają na powstanie i rozwój regionów uczących się, wydaje się, że ważną rolę spełnia otoczenie instytucjonalne. Autorka w artykule nadrzędną rolę przypisuje instytucjom publicznym, zwłaszcza jednostkom samorządu terytorialnego. Wydaje się bowiem, że posiadają one szereg instrumentów, które to w sposób dość znaczący mogą wpływać na rozwój obszarów wiedzy i innowacji. Dlatego też głównym celem opracowania jest wy-

---

¹ Mgr Magdalena Owczarczuk – Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Ekonomii i Zarządzania.

selekcjonowanie tych narzędzi oddziaływania JST na gospodarkę, które w największym stopniu przyczyniają się do powstania i rozwoju regionów uczących się.

2. Region uczący się – koncepcja, cechy, determinanty rozwoju

W globalnej gospodarce, gdzie dominuje konkurencja, której podstawą jest jakość i czas, szybkie uczenie się bywa synonimem przeżycia. Zdolność do szybkiego reagowania, dysponowanie dobrymi zasobami w odpowiedniej chwili i znajdowanie właściwych partnerów najszybciej jak to możliwe, są czynnikami decydującymi. Koncepcje gospodarki opartej na wiedzy oferują bazę teoretyczną dla zrozumienia tych zależności i proponują podejście do gospodarki opartej raczej na procesie uczenia się i zmian, niż na mechanizmach alokacji prowadzącej do równowagi. W tym kontekście, począwszy od lat 90. XX wieku, rozwijana jest w ekonomii regionalnej koncepcja regionu uczącego się. Pierwszym autorem, który podjął próbę jego zdefiniowania był R. Florida, proponując zbiór kryteriów charakteryzujących regiony uczące się.

Według definicji R. Floridy, *regiony uczące się* to obszary funkcjonujące jako magazyny wiedzy i pomysłów, zapewniające przy tym środowisko i strukturę, która zapewnia ich przepływy [Florida 1995, s. 533]. Tym samym, są one coraz istotniejszym źródłem innowacji i motorem wzrostu gospodarczego. Podobną definicję podaje A. Pratt, w opinii którego region uczący się jest swoistą kombinacją instytucji nastawionych na rozwój technologii, procesów uczenia się aktorów lokalnych i regionalnych i takiego rozwoju gospodarczego, który pozwoli przyciągnąć na dane terytorium różne, „obce” przedsiębiorstwa [Pratt 1997, s. 128]. Istnieje też kilka warunków istnienia i funkcjonowania takiego regionu. Według R. Floridy na poziomie lokalnym należy rozwijać nowe sposoby zarządzania, charakteryzujące się większą elastycznością, a mniejszą rutynowością, większą otwartością na procesy pozyskiwania wiedzy i szerszym uczestnictwem w partnerstwie publicznym i prywatnym. Główne cechy regionu uczącego się, różniące go od innych produkcyjnych, tj. tradycyjnych regionów, przedstawione zostały w tabeli 1.

Według R. Floridy w nowoczesnej, postfordowskiej gospodarce region staje się pojęciem centralnym. Przejście bowiem od produkcji masowej do ekonomii wiedzy przekracza możliwości pojedynczego przedsiębiorstwa i jego indywidualnej strategii. Przedsiębiorstwo powinno mieć możliwości oparcia się na zasobach kreowanych w regionie, a przede wszystkim na czynnikach stale stymulujących i generujących innowacje. W rezultacie, region pojawia się jako istotny element globalizacji. Dyfuzja pewnych typów wiedzy i informacji odbywa się szybciej, łatwiej i efektywniej w trakcie osobistych kontaktów niż przez relacje w większej odległości. W sumie tym, co pociąga za sobą globalizacja, jest mnożenie terytorialnych systemów produkcji, które konkurują między sobą. Rywalizacja między tymi systemami nie zależy od kosztów czynników produkcji, ale od kompleksowego zbioru zasobów tworzonych w regionie, które pobudzają i gene-

rują ciągle innowacje. Aby współuczestniczyć w globalizacji, regiony muszą stawać się regionami uczącymi się, co oznacza, że muszą adoptować zasady tworzenia wiedzy i ciągłego uczenia się. W rzeczywistości chodzi głównie o to, by pokazywać jak region może włączyć się w globalizację, uruchamiając różne procesy uczenia się na bazie konkretnego terytorium, które jest dynamicznym i zmieniającym się systemem [Olesiuk 2009, s. 93].

Tabela 1.

Różnice między regionem produkcji masowej a regionem uczącym się

Cechy	Region produkcji masowej	Region uczący się
Podstawy konkurencyjności	Przewaga komparatywna oparta na zasobach naturalnych i pracy fizycznej.	Przewaga ciągła, samo utrzymująca się, oparta na kreowaniu wiedzy i jej doskonaleniu.
System produkcyjny	Produkcja masowa. Praca fizyczna jest źródłem wartości. Innowacje nie są elementem produkcji.	Produkcja oparta na wiedzy. Źródłem wartości jest wiedza. Dużą rolę w produkcji odgrywają innowacje. Ciągle tworzenie nowej wiedzy.
Infrastruktura wytwórcza (przemysłowa)	Klasyczne, liniowe powiązania między dostawcami a odbiorcami.	Sieć firm i systemów dostawców jako źródło innowacji.
Zasoby ludzkie	Tania i słabo wykwalifikowana siła robocza. Fordowski system pracy, edukacji i kształcenia.	Pracownicy wysoko wykwalifikowani. Ciągle ulepszanie zasobów ludzkich. Kształcenie ustawiczne.
Infrastruktura komunikacyjna	Zorientowana na potrzeby własne, na środowisko krajowe.	Zorientowana na potrzeby globalne. Wymiana danych elektronicznych.
System zarządzania przemysłowego	Relacje oparte na czystej konkurencji. Podstawą regulacji jest hierarchia i kontrola.	Relacje oparte na wzajemnej współzależności. Organizacja ma charakter sieci. Elastyczne systemy regulacji działalności.

Źródło: [Florida 1995, s. 533].

R. Hassink natomiast zdefiniował warunki (płaszczyzny) powstawania regionu uczącego się w zależności od perspektywy analizy [Fic 2007, s. 76-77]:

- 1) poziom mikro – obserwowane są relacje między uczeniem się organizacji a uczeniem się regionu;
- 2) poziom makro – uczący się region stanowi odzwierciedlenie ekonomicznych i społecznych zmian systemowych;
- 3) poziom mezo – obserwuje się inter- i intra-regionalne procesy uczenia się przedsiębiorstw i władz regionalnych, polityków. Region uczący się traktowany jest jako koncepcja polityki regionalnej.

Region uczący się powinien zapewnić czynniki niezbędne organizacjom budującym swą przyszłość na działalności opartej na wiedzy. Do czynników tych zaliczymy [Sokołowicz 2008, s. 57-58]:

- infrastrukturę produkcyjną z siecią wzajemnie ze sobą powiązanych odbiorców oraz dostawców;
- infrastrukturę wiedzy zapewniającą dostęp do kapitału ludzkiego i społecznego, umożliwiającą oparcie rozwoju na wzajemnej współpracy pomiędzy aktorami lokalnymi, zorganizowaną wokół świadomości konieczności uczenia się przez całe życie;
- infrastrukturę fizyczną, w tym przede wszystkim komunikacyjną, umożliwiającą szybki i sprawny przepływ informacji, dostawy *just in time* oraz integrację z gospodarką światową;
- infrastrukturę instytucjonalną, na którą składają się instytucje finansowe, rządowe, samorządowe oraz prywatne organizacje typu non-profit, i która dostosowana jest do potrzeb zorientowanych.

W regionie uczącym się kluczowego znaczenia nabierają inwestycje w kapitał ludzki, nieustanne stymulowanie innowacyjności oraz produkcja i efektywne rozpowszechnianie wiedzy. Cechą charakterystyczną regionów uczących się będzie również rozwijanie systemów innowacyjnych.

Podnoszeniu poziomu innowacyjności regionów mogą sprzyjać instrumenty polityki regionalnej, które możemy podzielić na [Pangsy-Kania 2007, s. 213]:

- bezpośrednie instrumenty finansowe, skierowane do podmiotów gospodarczych, np. kredyty, zwolnienia podatkowe;
- instrumenty niematerialne, do których należy podnoszenie poziomu wykształcenia poprzez szkolenia, doradztwo, a także badania i rozwój technologii;
- rozbudowę infrastruktury technicznej i społecznej podejmowaną przez władze rządowe z własnych środków lub we współpracy z podmiotami gospodarczymi i jednostkami samorządu terytorialnego.

Bardzo ważną rolę w rozwijaniu regionów uczących się odgrywać będzie struktura instytucjonalna, czyli sposoby działania rządów, rynków, przedsiębiorstw. Dlatego też należy przyjąć, iż istotna będzie współpraca pomiędzy poszczególnymi aktorami procesu innowacyjnego. Działalność instytucji oraz przedsiębiorstw związanych z realizacją procesów innowacyjnych będzie uzależniona od koncentracji geograficznej, tj. bliskości lokalizacji. Relacje pomiędzy uczestnikami procesów innowacyjnych umożliwiają szybkie pozyskiwanie wiedzy, informacji, co może prowadzić do ograniczenia ryzyka inwestycyjnego i pogłębienia specjalizacji technologicznej [Pangsy-Kania 2007, s. 207]. Należy jednak pamiętać, że powiązania te powinny w pozytywny sposób wpływać na rozwój regionu, a także, iż jednoczesne efekty regionalnej kooperacji zależne są od konkretnych potrzeb oraz możliwości kooperacyjnych partnerów [Świadek 2005, s. 102].

Interakcje te, będące wynikiem zarówno współpracy, jak i konkurencji, określane są mianem klastra (*ang. cluster*). Można tu wyróżnić klastry oparte na wiedzy, oparte na korzyściach skali, uzależnione od dostawcy, oraz klastry wyspecjalizowanych dostawców [Niedzielski 2003, s. 66-67]. Klastry, jako nowoczesne powiązania stymulujące współpracę podmiotów sfery przemysłu, nauki oraz ośrodków władzy, stanowią ważny czynnik decydujący o wzroście innowacyjności i konkurencyjności przedsiębiorstw dzięki transferowi pomysłów naukowych do produkcji oraz rozwojowi współpracy. Klaster jest strukturą, która ma za zadanie ułatwiać przepływ informacji oraz sprzyjać procesom uczenia się i pobudzania innowacji. Według E. Okoń-Horodyńskiej wśród determinant, które w istotny sposób mogą wpływać na sukces klastra, należy wymienić m.in.: koncepcję uczenia „jak się uczyć”, rozszerzanie i mobilizowanie lokalnych możliwości oraz zdolność budowania poprzez społeczne wpływanie [Okoń-Horodyńska].

Tabela 2.

Struktura finansowania przedsięwzięć innowacyjnych

Stadium	Przedmiot finansowania	Źródło finansowania
Faza badań i rozwoju	Badania podstawowe i stosowane kończące się wynalazkiem lub opracowaniem naukowym	Fundusze publiczne (budżety: państwa i samorządów lokalnych, fundusze UE)
Faza załączkowa	Stadium możliwości komercjalizacji wyników badań, identyfikacja rynkowa innowacji (budowa prototypu lub uruchomienie próbnych serii wyrobów)	Fundusze publiczne (budżety: państwa i samorządów lokalnych, fundusze UE) lub publiczno-prywatne
Faza uruchomienia	Rozpoczęcie produkcji	Publiczno-prywatne fundusze pożyczkowe, prywatne fundusze venture capital
Faza wzrostu	Rozszerzenie mocy produkcyjnych, ekspansja marketingowa	Venture capital i banki
Faza dojrzałości	Podnoszenie wydajności	Banki
Faza nasycenia	Modernizacja	Banki

Źródło: [Pangsy-Kania 2007, s. 208].

W metodologii systemu innowacyjnego należy zwrócić uwagę na kilka istotnych elementów, a mianowicie: identyfikację silnych sektorów, które mogą stanowić klastry; przeanalizowanie przewag konkurencyjnych; przeanalizowanie praktyki procesów innowacyjnych; zaangażowanie pracodawców i instytucji; stworzenie wyspecjalizowanych kadr; alokację i przyciąganie inwestycji oraz stworzenie i rozwijanie systemu wsparcia innowacji. Działania takie mają z jednej strony szansę wykreować innowacyjny, uczący się region, z drugiej strony zaś region, który osiągnął sukces gospodarczy, jest bardziej innowacyjny [Pangsy-Kania 2007, s. 209].

Istotnym elementem zwiększającym innowacyjność gospodarki powinny być nie tylko mechanizmy współpracy, ale również źródła finansowania na poziomie regionalnym.

System finansowania jest jednym z czynników, który umożliwia podmiotom tworzenie regionów uczących się. Struktura finansowania będzie zależała od stadium przedsięwzięcia innowacyjnego na danym obszarze. Tabela 2. prezentuje najważniejsze źródła finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych ze szczególnym uwzględnieniem podmiotów, które w takowym finansowaniu biorą udział. Można zauważyć, że w początkowych stadiach tworzenia przedsięwzięć innowacyjnych duże znaczenie odgrywają fundusze publiczne. Stąd też należy przyjąć, iż samorząd terytorialny, jako główny podmiot władzy rządowej na poziomie regionalnym, będzie miał istotny wpływ na powstawanie regionów uczących się.

Innowacyjność podmiotów jest niezbędnym warunkiem osiągnięcia i utrzymania wysokiej pozycji konkurencyjnej we współczesnej gospodarce. Ze względu na specyficzne cechy procesu innowacyjnego, istotną rolę w jego stymulowaniu odgrywa czynnik publiczny, a na szczeblu regionalnym samorządy regionalne, które powinny prowadzić dostosowaną do lokalnych uwarunkowań własną politykę proinnowacyjną. Należy zauważyć, że proces innowacyjny jest jednocześnie kosztowny i ryzykowny – ma to szczególne znaczenie dla tzw. wschodzących sektorów czy technologii, w przypadku których ryzyko podejmowanych działań jest szczególnie wysokie. Rodzi to istotne konsekwencje dla uwarunkowań rozwoju tych sektorów, np. w kwestii dostępu do zewnętrznych źródeł finansowania, czy metod zarządzania przedsiębiorstwem [Olesiuk 2009, s. 75].

Podstawowym elementem gospodarki regionu uczącego się jest wiedza i rozwój technologiczny, gdyż przyczyniając się do modernizacji struktury gospodarczej zapewniają one przewagę konkurencyjną. Głównym motorem rozwoju jest innowacja i umiejętność adaptacji do zmieniającego się otoczenia. Stąd też, region uczący się można poniekąd utożsamiać z regionem wiedzy i innowacji.

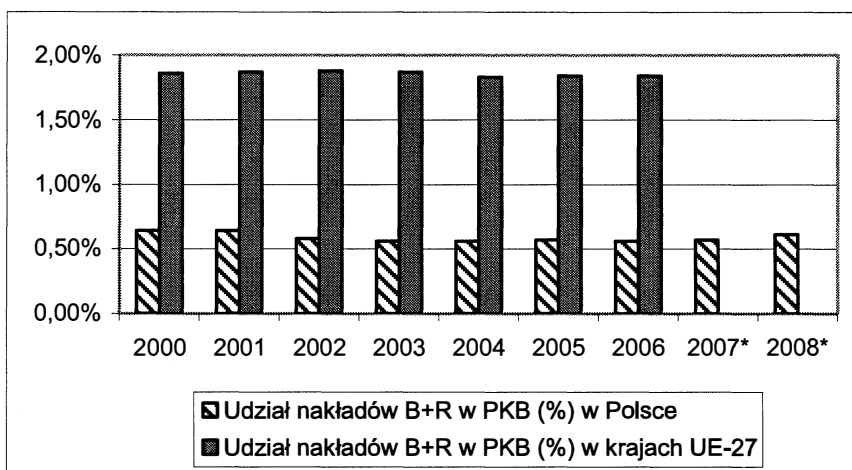
3. Potencjał innowacyjny polskich województw jako główna cecha regionów uczących się

Członkostwo Polski w UE w niewielkim stopniu poprawiło sytuację sektora B+R. Analiza wielu wskaźników opisujących ten stan wskazuje na duże różnice w poziomie innowacyjności między Polską a średnią krajów UE-15 czy UE-27, czyli nawet w stosunku do krajów, które w tym samym czasie co Polska lub nawet później, przystąpiły do struktur unijnych. Polski sektor B+R charakteryzuje przede wszystkim:

- bardzo niski udział wydatków na badania i rozwój w stosunku do PKB;
- dominacja finansowania budżetowego i niewielki udział podmiotów gospodarczych w nakładach na badania i rozwój;
- relatywnie niskie wydatki na badania stosowane i prace rozwojowe w porównaniu z wydatkami na badania podstawowe.

Wykres 1.

**Udział nakładów B+R w PKB w Polsce i w krajach Unii Europejskiej
w latach 2000-2008**

* brak danych dla krajów UE-27

Źródło: Opracowanie na podstawie: [Nauka i technika w Polsce w 2008 roku, s. 32]; [Nauka i technika w Polsce w 2007 roku, s. 32]; [Europe in Figures: Eurostat Yearbook 2009, s. 488].

W 2008 roku nakłady na działalność badawczo-rozwojową wyniosły ponad 7,7 mld zł i były wyższe o ponad 1,033 mld zł (tj. o 15,4%) w porównaniu z rokiem 2007. W relacji do PKB w 2008 roku nakłady finansowe zarówno ze środków budżetowych jak i pozabudżetowych stanowiły 0,61%. W porównaniu z innymi krajami UE wskaźnik ten jest bardzo niski. Wykres 1 prezentuje zmianę tego wskaźnika w ciągu 8 lat oraz jego dysproporcję w stosunku do uśrednionego wskaźnika dla wszystkich krajów Unii. W krajach wysokorozwiniętych działalność B+R finansowana jest w przeważającej mierze ze środków niepublicznych, głównie przez podmioty gospodarcze, w Polsce natomiast większość środków pochodziła z budżetu państwa. Można to dostrzec na przykładzie państw Unii Europejskiej, gdzie ponad 55% środków przeznaczonych jest na finansowanie nakładów na działalność B+R, podczas gdy w Polsce udział ten wynosi zaledwie 34,3% [Nauka i technika w Polsce w 2008 roku, s. 134]. Dodatkowo problemem polskiej nauki są nie tylko proporcje pomiędzy źródłami w finansowaniu badań, ale również słabe powiązania pomiędzy badaniami podstawowymi, stosowanymi i pracami rozwojowymi.

Polska gospodarka pod względem innowacyjności pozostaje daleko w tyle w porównaniu z innymi krajami UE. Sytuacja Polski w dziedzinie tworzenia i absorbowania innowacji jest katastrofalna. Potwierdzeniem tego jest również miejsce polskiej gospodarki w rankingu innowacyjności. Wskaźnik SII dla Polski

(*Summary Innovation Index*)² jest jednym z najniższych w Europie. W 2009 roku wyniósł on 0,317, podczas gdy jego średnia wartość w krajach UE-27 to 0,478 [*European Innovation Scoreboard 2009*, s. 63].

Tabela 3.

Charakterystyka podstawowych wskaźników sektora B+R w Polsce w 2008 roku

Województwa	Liczba jednostek	Nakłady na B+R				Zatrudnienie		
		ogółem [mln zł]	w %	relacja do PKB*	per capita [zł]	ogółem	w %	na 1000 osób aktywnych zawodowo
Polska	1.157	7.706,2	100,0	0,56	202,1	119.682	100,0	4,3
dolnośląskie	99	457,4	5,9	0,35	159,0	8.520	7,1	4,7
kujawsko-pom.	43	129,4	1,7	0,35	62,6	4.099	3,4	3,6
lubelskie	39	239,9	3,1	0,44	111,0	7.016	5,9	3,1
lubuskie	19	28,2	0,4	0,10	28,0	1.062	0,9	1,8
łódzkie	76	424,7	5,5	0,54	166,6	7.210	6,0	2,9
małopolskie	94	895,3	11,6	0,92	272,4	13.512	11,3	5,3
mazowieckie	335	3.322,1	43,1	1,07	638,3	33.416	27,9	9,2
opolskie	16	40,4	0,5	0,16	39,1	1.451	1,2	2,1
podkarpackie	49	177,4	2,3	0,39	84,5	3.362	2,8	1,6
podlaskie	26	74,7	1,0	0,25	62,7	2.541	2,1	2,8
pomorskie	58	398,2	5,2	0,51	179,4	6.562	5,5	4,2
śląskie	130	609,2	7,9	0,36	131,1	11.152	9,3	3,7
świętokrzyskie	18	92,2	1,2	0,08	72,4	1.565	1,3	1,3
warmińsko-maz.	23	80,5	1,0	0,18	56,4	2.184	1,8	2,1
wielkopolskie	112	611,5	7,9	0,46	180,0	12.692	10,6	4,7
zachodniopom.	20	125,2	1,6	0,19	73,9	3.338	2,8	3,1

* dane za 2007 rok

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [*Nauka i technika w Polsce w 2008 roku*, s.118-131]; [*Regiony Polski 2009*, s.24]; [GUS, *Bank danych regionalnych*].

Dodatkową słabością polskiego sektora B+R są duże regionalne dysproporcje w tejże sferze gospodarczej. W regionalnej strukturze działalności badawczo-rozwojowej można dostrzec wyraźną dominację województwa mazowieckiego nad pozostałymi województwami w zakresie wszystkich wskaźników dotyczących tej sfery. Tabela 3. prezentuje wyniki osiągnięte w sferze B+R w 2008 roku. Jak można zaobserwować, dysproporcje w zakresie zarówno nakładów, zatrudnienia, czy jednostek B+R w układzie terytorialnym są znaczne. Udział woje-

² Indeks SII przyjmuje wartości od 0 do 1, przy czym im wartość indeksu jest bliższa 1, tym wyższy jest poziom innowacyjności danego kraju.

wództwa mazowieckiego w nakładach wyniósł ponad 43%, a udział kolejnego województwa – małopolskiego – był już znacznie niższy (stanowił 11,6%). Podobnie sytuacja przedstawia się w analizie wskaźnika udziału wydatków na B+R w PKB. Tylko dwóm województwom – mazowieckiemu i małopolskiemu – udało się przekroczyć średnią ogólnopolską. Najniższe nakłady na B+R w stosunku do PKB poniesiono w województwach: świętokrzyskim (0,08%), lubuskim (0,1%) i opolskim (0,16%).

Również analiza kolejnych wskaźników – liczby jednostek badawczych, czy też liczby zatrudnionych, ich udziału itp. (dane w tabeli 3.), nasuwa prosty wniosek, iż w Polsce istnieje niewiele regionów innowacyjnych. Jedynie województwa: mazowieckie, małopolskie, śląskie i wielkopolskie mogłyby dostać miano regionów uczących się. Ponieważ innowacyjność jest jednym z podstawowych elementów regionu uczącego się, jej brak, bądź też niski poziom, pozwala wysnuć konkluzję, że Polska jest krajem ubogim w regiony uczące się.

4. Instrumenty samorządu terytorialnego kształtujące regiony uczące się

Wśród ogółu podmiotów uczestniczących w procesie rozwoju regionalnego należy wyróżnić dwie kategorie:

- 1) podmioty z sektora publicznego;
- 2) podmioty z sektora prywatnego.

Dla podmiotów publicznych dbałość o finansowanie, stymulowanie, a także aktywne uczestnictwo w poprawie poziomu życia mieszkańców i w działalności prowadzonej przez firmy jest jednym z podstawowych zadań. Do tej grupy podmiotów zaliczyć należy przede wszystkim gminne jednostki samorządu terytorialnego, które ze względu na zakres kompetencji, status prawno-organizacyjny oraz posiadane zasoby finansowe mogą w aktywny sposób stymulować rozwój na swoim terenie. Do tej grupy należą także jednostki organizacyjno-prawne samorządu lokalnego (np. zakłady budżetowe) oraz przedsiębiorstwa i spółki komunalne. Przyjęta postawa, cele, priorytety, a także zaangażowanie władz publicznych oraz administracji terenowej mają odzwierciedlenie we wzroście aktywności gospodarczej innych podmiotów zlokalizowanych na terenie gminy lub jej otoczenia oraz wpływają na zwiększenie dobrobytu i poprawę warunków życia mieszkańców.

Oprócz podmiotów należących do samorządu oraz innych instytucji publicznych w rozwój lokalny zaangażowane są także podmioty prywatne, które ze względu na lokalizację, specyfikę i zakres prowadzonej działalności związane są ze środowiskiem lokalnym. W obecnej sytuacji społeczno-gospodarczej naszego kraju trudno wskazywać możliwości bezpośredniego finansowania przez poszczególne podmioty prywatne działań na rzecz rozwoju lokalnego. Jednakże ich postawa, rola i odpowiednie wyposażenie w instrumenty i narzędzia mogą w znacznym stopniu wpływać na stymulowanie działalności pozostałych uczestników lokalnej społeczności. W tym ujęciu często mówi się o tzw. kwartecie rozwoju

lokalnego, tzn. grupie podmiotów składającej się z: samorządu terytorialnego, małych i średnich przedsiębiorstw, podmiotów uczestniczących w realizacji programów i funduszy UE oraz banków [Alińska 2008, s. 86].

Samorząd terytorialny wraz z jednostkami organizacyjno-prawnymi i reprezentującymi go władzami samorządowymi oraz administracją terenową jest jedną z głównych instytucji w środowisku lokalnym, której działalność ma istotne znaczenie dla rozwoju regionu, powiatu czy gminy. Samorząd terytorialny jest aktualnie postrzegany jako jeden z podstawowych elementów demokratycznego państwa prawnego. Ma on służyć bowiem budowie mechanizmów demokracji i decentralizacji władzy publicznej, dlatego też został wyposażony w organy decyzyjne, ukonstytuowane demokratycznie i korzystające z szerokiej autonomii.

Reforma podziału administracyjnego z 1999 roku nadała uprawnienia decyzyjne dla gmin, powiatów i województw samorządowych – jako podstawowych jednostek w strukturze samorządowej. Zadania o charakterze podstawowym pozostały w kompetencji gmin i powiatów, które mają pełnić w stosunku do gmin funkcję uzupełniającą. Wspólne działania gminy i powiatu na poziomie lokalnym mają gwarantować zaspokajanie zbiorowych potrzeb ich mieszkańców. Natomiast administracji województw samorządowych przypada całość zagadnień związanych z przygotowaniem strategii rozwoju regionu i tworzeniem warunków do tego rozwoju z uwzględnieniem regionalnych uwarunkowań [Szewczuk, Szaja 2008, s. 425].

W tym opracowaniu nie rozgranicza się kompetencji poszczególnych władz (gminnej, powiatowej, czy wojewódzkiej), ale stosuje się uogólnione pojęcie jednostek samorządu terytorialnego. Jednostki samorządu terytorialnego (dalej JST) są to swoiste organizacje społeczności lokalnej (gmina, powiat) i regionalnej (województwo) i zarazem forma instytucji publicznej, w której mieszkańcy tworzą z mocy prawa wspólnotę i względnie samodzielnie decydują o realizacji zadań administracyjnych. Zadania te wynikają z potrzeb tej wspólnoty na jej terytorium i są dozwolone samorządowi przez ustawy, pod określonym ustawowo nadzorem administracji państwowej. Istotą JST stanowiących przejaw decentralizacji administracji państwowej jest samodzielność zarządzania własnymi sprawami przez społeczności lokalne. JST posiadają osobowość prawną, przysługuje im też prawo własności i inne prawa majątkowe.

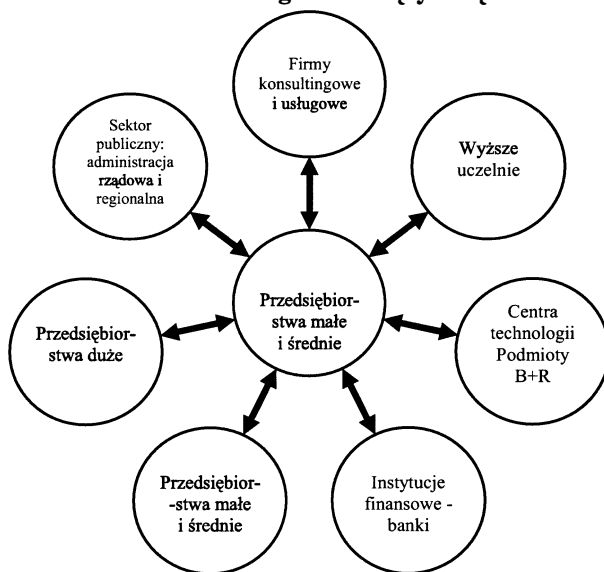
Istotna rola JST w kreowaniu regionu uczącego się ujawnia się poprzez umiejscowienie tych jednostek w strukturze sieci, która to struktura jest dominującą w koncepcji regionu uczącego się (patrz rys. 1). Jest to istotne też z tego punktu widzenia, iż nowoczesna gospodarka wymaga współpracy wielu podmiotów. Ponadto podmioty te, dzięki współpracy, mogą się wciąż od siebie uczyć.

Współczesne gminy europejskie są zobowiązane m.in. prowadzić gospodarkę przestrzenną, utrzymywać infrastrukturę drogową, brać udział w zapewnieniu ochrony zdrowia i opieki socjalnej, prowadzić działania związane z zaopatrzeniem w media energetyczne oraz wodę, odbierać i oczyszczać ścieki, odbierać

i składować nieczystości itp. Istotnym zadaniem samorządu lokalnego jest także aktywne oddziaływanie na rynek pracy, stymulowanie małej i średniej przedsiębiorczości, promocja, czy tworzenie instytucji rozwoju lokalnego [Alińska 2008, s. 89]. Można by rzec, iż współczesny samorząd terytorialny ma wyraźnie zarysowaną funkcję ekonomiczną, ponieważ jest traktowany jako przedsiębiorstwo usługowe, właściciel majątku, inwestor, planista strategiczny, pracodawca. Przy założeniu utrzymania modelu społecznej gospodarki rynkowej w Unii Europejskiej można spodziewać się dalszego umacniania pośredniczącej roli samorządu terytorialnego również w Polsce. Świadczą o tym m.in. tendencje w alokacji czynników produkcji w ramach sektora publicznego.

Rysunek 1.

Model sieci w regionie uczącym się

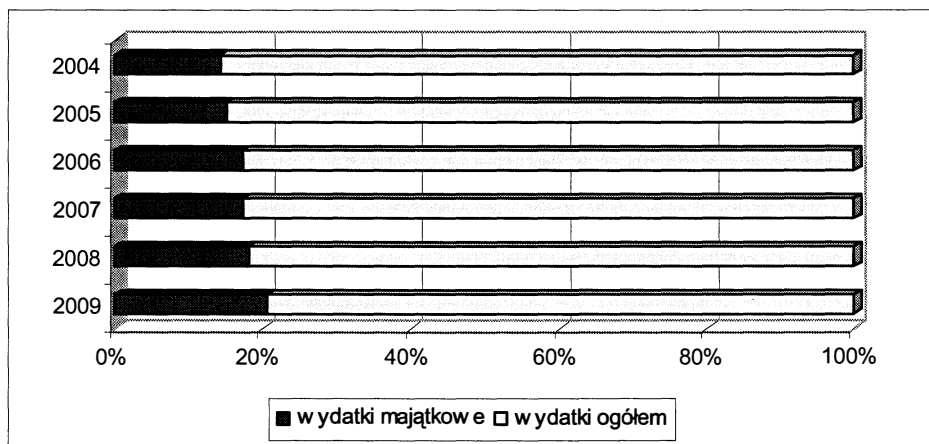
Źródło: [Domański, Marciniak 2003, s. 13].

Nie mniej jednak, może powstać pytanie: skoro wszystkie władze samorządowe są wyposażone w podobne instrumenty i narzędzia, to dlaczego występują dość istotne różnice w poziomie rozwoju poszczególnych regionów? Wśród instrumentów polityki rozwoju o charakterze **mierzalnym** największe znaczenie przypisuje się wartości dochodów osiąganych przez JST oraz kierunkom wydatkowania środków finansowych. Szczególną rolę w rozwoju obszaru, za który odpowiada samorząd lokalny odgrywa samodzielność ekonomiczna, rozumiana jako możliwość kształtowania wielkości pozyskiwanych dochodów i samodzielnego określania kierunków ich wydatkowania [*Sprawozdanie z wykonania budżetu jednostki samorządu terytorialnego w 2006 roku*, s. 135].

Odzwierciedleniem skali prowadzonej działalności jest wartość środków przeznaczanych przez władze samorządowe na inwestycje. Wydatki majątkowe gmin, czyli głównie wydatki inwestycyjne, w ostatnich latach charakteryzowały się znacznie wyższą dynamiką niż wydatki bieżące. Ogólnie, jak przedstawiono na wykresie 2., struktura wydatków wszystkich JST, choć jeszcze stosunkowo wolno, ale zmienia się na korzyść wydatków majątkowych. W 2009 roku wydatki majątkowe stanowiły ponad 25% wydatków ogółem, co jest równoznaczne ze wzrostem ich udziału o ponad 9 punktów procentowych, w przeciągu pięciu lat. Rola JST jako inwestora z roku na rok wzrasta i powinna nadal wzrastać ze względu na wykorzystywanie środków unijnych. Zauważalny jest również rosnący udział wydatków inwestycyjnych jednostek samorządowych w wydatkach w gospodarce narodowej w porównaniu z wydatkami inwestycyjnymi budżetu państwa. Zjawisko to jest jednym z symptomów decentralizacji finansów publicznych z punktu widzenia decentralizacji zadań inwestycyjnych [Owsiak 2009, s. 16]. Na istotny wzrost wydatków majątkowych JST widoczny wpływ miała, zwłaszcza w ostatnich latach, korzystna koniunktura i wzrost dochodów JST. Drugim ważnym czynnikiem przyspieszenia tychże nakładów inwestycyjnych są inwestycje podejmowane w związku z napływem i wykorzystaniem środków unijnych.

Wykres 2.

Udział wydatków majątkowych JST w wydatkach ogółem w latach 2004-2009

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa. Informacja o wykonaniu budżetów jednostek samorządu terytorialnego w latach 2004, 2005, 2006, 2007, 2008], [[http://www.mf.gov.pl/index.php?const=5&dzial=229&wysw=4&sub=sub5.-Informacja z wykonania budżetów jednostek samorządu terytorialnego po 4 kwartałach 2009 roku](http://www.mf.gov.pl/index.php?const=5&dzial=229&wysw=4&sub=sub5.-Informacja%20z%20wykonania%20budzetow%20jednostek%20samorzadu%20terytorialnego%20po%204%20kwartalach%202009%20roku)].

Należy również dodać, iż od 2007 r. JST mogą zaciągać kredyty ponad limity określone przez Ministerstwo Finansów. Musi być jednak spełniony warunek –

pożyczone pieniądze muszą być przeznaczone na realizację projektów współfinansowanych środkami unijnymi. W ten sposób JST mają możliwość pełniejszego wykorzystania funduszy unijnych i grantów europejskich. Dotychczasowy poziom zadłużenia (zobowiązań) JST nie mógł przekraczać 60% rocznych dochodów, a na spłatę długu można było przeznaczyć tylko 15% tych dochodów. W wielu przypadkach było to zasadniczą barierą w pozyskiwaniu funduszy unijnych na realizację różnych projektów w gminach czy też województwach. Realizując inwestycje, gminy często finansowały je z kredytów. To powodowało, że samorządy nie mogły korzystać z funduszy unijnych, bo nie miały własnego wymaganego wkładu. Nie mogły też na ten cel zaciągnąć dodatkowych kredytów, gdyż naruszało to wspomniane limity. I tak tworzył się zamknięty krąg działań. Bez wspomnianej nowelizacji ustawy o finansach publicznych słabsze ekonomicznie samorządy miałyby problemy z podejmowaniem działań inwestycyjnych. I choć wiele gmin posiadałoby stosunkowo duży potencjał, nie byłby on w pełni wykorzystywany [Brodziński, Piechowski 2010, s. 97-99].

Możliwości inwestycyjne władz samorządowych będą w związku z tym uzależnione od ceny pieniądza pożyczkowego. Na cenę tę wpływ mają w ostateczności rynkowe stopy procentowe pobierane przez banki, marże i inne opłaty związane z zaciąganiem kredytów przez jednostki samorządowe. Na cenę pieniądza pożyczkowego rozstrzygający wpływ ma podstawowa stopa procentowa (referencyjna) banku centralnego. Polityka stóp procentowych dotyczy nie tylko decyzji bieżących, ale przede wszystkim decyzji, których skutki będą rozłożone w czasie, a związane ze spłatą (rolowaniem) zaciąganych pożyczek i kredytów. Z tego punktu widzenia władze samorządowe, tak samo jak inwestorzy prywatni, oczekują od banku centralnego stabilnej polityki stóp procentowych w dającej się przewidzieć perspektywie [Owsiak 2009, s. 15].

Wspomniana konkurencja na rynku kredytów będzie wymagać dysponowania własnymi zasobami finansowymi, aby uzyskać dofinansowanie unijne do realizacji projektów. Generalnie można zauważyć stosunkowo duży optymizm w planowanych wydatkach samorządów. Ogólnie planowane wydatki w 2010 r. kształtują się na poziomie 183 674 mln zł, co oznacza iż są o 10,0% wyższe niż wykonane w 2009 r. W projektach finansowanych środkami unijnymi wkład własny samorządów wynosi około 45-50% wartości projektu. Pozostała kwota jest uzupełniana środkami zewnętrznymi, najczęściej kredytowanymi oraz z emisji obligacji. Do kluczowych programów operacyjnych, które mogą w dużej mierze przyczynić się do rozwoju gospodarek lokalnych, w tym zwłaszcza regionów wiedzy i innowacji, należą: Program Operacyjny „Infrastruktura i środowisko”, Program Operacyjny „Innowacyjna gospodarka”, Program Operacyjny „Rozwój Polski Wschodniej”. W każdym z tych programów beneficjentem może być również jednostka samorządowa.

Dzięki takim rozwiązaniom JST mogą starać się o dodatkowe fundusze na rozwój lokalnych gospodarek. Duże znaczenie w kształtowaniu regionów ucza-

cych się będą miały właśnie m.in. pozyskane z Unii środki finansowe na rozwój kapitału ludzkiego, infrastrukturę telekomunikacyjną, innowacje.

Efektywna działalność JST na rzecz powstawania regionów uczących się, poczynając od przygotowania projektów, wnioskowania o przyznanie środków, a następnie ich wydatkowania przez wykorzystanie istniejących funduszy unijnych przeznaczonych m.in. na ten cel, wymaga opracowania przez nie właściwej diagnozy własnego terytorium. Może to się odbywać we współpracy z zainteresowanymi podmiotami, obejmującymi zwłaszcza organizacje gospodarki społecznej.

W kształtowaniu regionów uczących się duże znaczenie mają inwestycje w kapitał ludzki. Przede wszystkim chodzi o poprawę systemu edukacji, ciągłe ulepszanie zasobów ludzkich, jak i dbałość o pracowników intelektualnych. W tej dziedzinie można również dostrzec działalność JST. Wpływ JST na kapitał ludzki widoczny jest m.in. w wydatkach na oświatę i wychowanie. Finansowanie zadań oświatowych ze środków publicznych w Polsce można podzielić na: finansowanie ze środków budżetu państwa (pośrednie) oraz dodatkowe finansowanie ze środków jednostek samorządu terytorialnego (bezpośrednie) – ze źródeł dochodów własnych. Ustawa o samorządzie gminnym wskazuje, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty, w szczególności w zakresie edukacji publicznej, należy do zadań własnych gminy. Efektem tego jest sytuacja, w której gmina realizuje wszystkie zadania wskazane przez ustawy (tj. zadania własne) we własnym imieniu, na własną odpowiedzialność i w ramach posiadanych możliwości finansowych [Dylewski, Filipiak, Gorzałczyńska-Koczkodaj 2006, s. 23].

Wydatki oświatowe, które w znacznym stopniu mogą przyczynić się do tworzenia regionów uczących się, to również wydatki związane z tzw. społeczeństwem informatycznym. Chodzi tu przede wszystkim o polepszanie i dbanie o infrastrukturę oświaty. Wśród takich rozchodów finansowych duże znaczenie będą miały wydatki na zakup komputerów czy też dostęp do szerokopasmowego Internetu poszczególnych szkół podstawowych i gimnazjów w gminie.

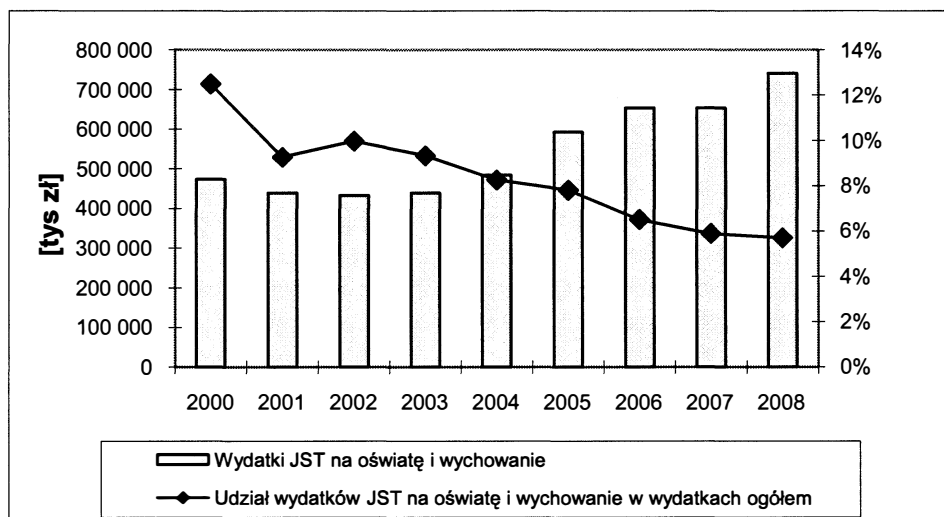
Niestety, analiza danych z ostatnich dostępnych lat (tj. do roku 2008) pozwala dostrzec, iż chociaż wydatki na oświatę i wychowanie w wartościach realnych rosną, to ich udział w wydatkach ogółem maleje (wykres 3). Jest to zjawisko dość niepokojące, zwłaszcza że kapitał ludzki oprócz tego, że kształtuje region wiedzy, ogólnie wpływa na rozwój danego obszaru. Zmniejszone wydatki na ten sektor gospodarki uniemożliwiają prawidłowy rozwój regionów. Dodatkowo, gminy ustalając sieć szkół i rozdysponowując środki między nimi, wpływają na ilość szkół i dostęp do nich.

Do drugiej grupy narzędzi polityki rozwoju regionów uczących się, w które wyposażone są władze samorządowe, zaliczyć należy te o charakterze **niemierzalnym**. Można je ująć w następujących grupach [Alińska 2008, s. 95]:

- preferencje finansowe i pomoc publiczna,
- działania promocyjno-organizacyjne,
- możliwości tworzenia i rozwoju instytucji otoczenia biznesu.

Wykres 3.

Wydatki JST na oświatę i wychowanie i ich udział w wydatkach ogółem w latach 2000-2008

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: GUS, *Bank danych regionalnych*.

Do działań z zakresu preferencji finansowych i pomocy publicznej można zaliczyć: obniżenie stawek podatkowych od podatków lokalnych, ograniczenie wzrostu cen za usługi komunalne, ustalenie niskiego poziomu opłat lokalnych, współfinansowanie przedsięwzięć realizowanych z udziałem przedsiębiorstw lokalnych, dotowanie organizacji wspierających rozwój przedsiębiorczości. Tutaj też można zwrócić szczególną uwagę samorządów na zapewnienie środowiska sprzyjającego wzrostowi przedsiębiorczości poprzez m.in. tworzenie klimatu inwestycyjnego, zwłaszcza dla lokalnych przedsiębiorstw, zapewnienie wysokiej jakości infrastruktury, sprawnie działających i łatwo dostępnych urzędów, pobudzanie procesów kooperacji.

Działania organizacyjno-promocyjne polegają m.in. na zapewnieniu przez gminę informacji o warunkach realizacji przedsięwzięć, pomocy w załatwieniu formalności, promocji przedsiębiorstw, pośrednictwie i pomocy w załatwianiu środków pomocowych dla podmiotów gospodarczych, tworzeniu internetowych baz informacyjnych, organizacji misji gospodarczych, przygotowaniu terenów pod działalność gospodarczą.

Do instytucji otoczenia biznesu zaliczymy m.in. agencje rozwoju lokalnego, centra wspierania biznesu, ośrodki wspierania przedsiębiorczości, centra obsługi inwestorów, agencje lokalnych inicjatyw gospodarczych, inkubatory przedsiębiorczości, strefy przemysłowe, parki technologiczne, ośrodki doradczo-technologiczne. Samorządy powinny w dość znacznym stopniu promować relacje partnerskie, zarówno poprzez samodzielne w nich uczestnictwo, jak też zachęcanie

innych do tworzenia wspólnych przedsięwzięć, a w przypadku tworzenia gospodarki innowacyjnej, zwłaszcza do tworzenia klastrów. Innowacyjność przedsiębiorstw powinna być efektywnie wspierana przez władze lokalne i regionalne, które to władze mogą tworzyć takie instytucje, jak inkubatory przedsiębiorczości, parki technologiczne, czy fundusze poręczeń kredytowych. Dialog przemysłu, nauki i władz publicznych, których współdziałanie jest niezwykle ważne w pobudzaniu innowacji, jest najbardziej efektywny na poziomie lokalnym.

Jedną z ważniejszych ról, jakie pełni samorząd w budowaniu regionów uczących się, jest oczywiście komunikowanie o bieżących trendach politycznych. Ważne jest, by JST dość wcześnie określały priorytety rozwoju regionu, wskazywały źródła finansowania, a w chwili obecnej propagowały postawę proekologiczną i rozwój przemysłów przyjaznych dla środowiska. Samorządy powinny też prowadzić przejrzystą politykę wspierania podmiotów gospodarczych, dzięki czemu region buduje większą niezależność terytorialną, potrzebną do efektywnego wykorzystania potencjału. Oczywiście należy zauważyć, iż duże znaczenie przypisuje się samorządom regionalnym i lokalnym w budowaniu Regionalnych Strategii Innowacji, które to można by rzec, odgrywają bardzo ważną rolę w budowaniu regionów uczących się.

Należy również zauważyć, że lokalna polityka innowacyjna realizowana przez podmioty publiczne to głównie realizacja lokalnych strategii rozwoju, czy lokalnych strategii innowacji. Nie ma zatem żadnych barier dla poszerzania kierunków działalności innowacyjnej samorządu terytorialnego, który powinien uczestniczyć we własnej polityce innowacyjnej, dostosowanej do lokalnych uwarunkowań.

Wartością samorządu jest szeroka dostępność do władzy oraz zaangażowanie wielu decydentów w różnych społecznościach lokalnych. Uważa się, iż samorząd pozwala na skuteczniejsze uwzględnianie zróżnicowanych potrzeb, preferencji i problemów występujących na poziomie lokalnym. Ponadto, samorządy ze względu na swoją elastyczność, mogą łatwiej opanować innowacje i uczyć się nowych metod rozwiązywania różnych problemów.

6. Podsumowanie

Podsumowując, można powiedzieć, że JST jako podstawowa instytucja publiczna funkcjonująca w środowisku lokalnym wyposażona została w odpowiedni zasób narzędzi, a także możliwości finansowe, aby pozytywnie wpływać na zmiany zachodzące w środowisku lokalnym. Władze samorządowe mają do dyspozycji odpowiednie instrumenty, metody i narzędzia, przez co mogą zaspokajać potrzeby lokalnej społeczności. O ile wybudowanie drogi, stworzenie infrastruktury technicznej, społecznej, czy stosowanie instrumentów z zakresu zwolnień podatkowych z pewnością determinuje rozwój lokalny, o tyle nie są to jedyne instrumenty, które przyczyniają się do kształtowania regionów uczących się. W kierunkach działań JST duże znaczenie odgrywiają działania promujące

tworzenie nowych firm opartych na wysokiej technice oraz działania na rzecz wspierania organizacji na styku nauka-przemysł. Należy zauważyć, że żadna inna instytucja (niż samorząd) nie posiada takiego rozeznania w specyfice lokalnych potrzeb inwestycyjnych, struktury rynków (zwłaszcza rynku pracy), czy też innych walorów społecznych i gospodarczych regionu.

Nie mniej jednak należy mieć świadomość tego, że JST nie zastąpią przedsiębiorstw we wprowadzaniu innowacji i rozwoju gospodarczym. Dlatego też powinno się pozostawić przedsiębiorstwom swobodę funkcjonowania, a przy okazji wspierać działania decydujące o powstaniu i wzroście lokalnego systemu produkcyjnego (propagowanie powiązań i zaufania). Samorządy nie narzucają rozwiązań, lecz dają bodziec do pożądanych zmian (głównie informacyjny, uwzględniający kojarzenie partnerów), pomagając w ich realizacji. Innowacyjność nie musi ograniczać się jedynie do branż wysokiej techniki (IT, komputery i maszyny biurowe, statki kosmiczne i samoloty oraz rynek farmaceutyczny). Możliwe jest realizowanie innowacji w każdej branży.

Literatura

1. Alińska A., *Instytucje mikrofinansowe w lokalnym rozwoju społeczno-gospodarczym*, SGH, Warszawa 2008.
2. Brodziński M. G., Piechowski A., *Samorządy terytorialne w rozwoju społeczno-ekonomicznym regionów i społeczności lokalnych*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, M. G. Brodziński (red.), Wyd. ALNAMER Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2010.
3. Domański R., Marciniak A., *Sieciowe koncepcje gospodarki miast i regionów*, PAN KPZK, Studia Tom CXIII, Warszawa 2003.
4. Dylewski M., Filipiak B., Gorzałczyńska-Koczkodaj M., *Finanse samorządowe*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2006.
5. *European Innovation Scoreboard 2009*, www.proinno-europe.eu, data pobrania: 9.08.2010 r.
6. *Europe in Figures: Eurostat Yearbook 2009*, European Commission. Office for Official Publications of the European Communities, Luksemburg 2010.
7. Fic M., *Wspieranie międzynarodowego uczenia się od siebie – rola klastrów i regionów wiedzy*, [w:] *Zarządzanie kapitałem ludzkim w gospodarce*, D. Kopycińska (red.), Wyd. Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007.
8. Florida R., *Toward the Learning Region*, *Futures*, vol.27, No.5, 1995.
9. *Nauka i technika w Polsce w 2008 roku*, GUS, Warszawa 2010.
10. *Nauka i technika w Polsce w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2009.
11. Niedzielski P., *Polityka innowacyjna w transporcie*, Wyd. Naukowe US, Szczecin 2003.
12. Okoń-Horodyńska E., *Jak budować Regionalne Systemy Innowacji*, IBnGR, „Polska Regionów”, 2000 nr 15.

13. Oleksiuk A., *Konkurencyjność regionów a parki technologiczne i klastry przemysłowe*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Warszawa 2009.
14. Owsiak S., *Polityka finansowa państwa w warunkach kryzysu gospodarczego*, [w:] *Samorząd terytorialny w zintegrowanej Europie. V Forum Samorządowe*, Zeszyty Naukowe nr 526, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2009.
15. Pangsy-Kania S., *Polityka innowacyjna państwa a narodowa strategia konkurencyjnego rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2007.
16. Popławski W., *Zewnętrzne uwarunkowania innowacyjności przedsiębiorstw*, [w:] *Innowacyjność przedsiębiorstw*, J. Bogdanienko (red.), Wyd. UMK, Toruń 2004.
17. Pratt A., *The emerging shape and form of innovation networks and institutions*, [w:] *Innovation, networks and learning regions?*, J. Simmie (red.), Jessica Kinsley Publisher, London 1997.
18. *Regiony Polski*, GUS, Warszawa 2009.
19. Sokołowicz M. E., *Region wobec procesów globalizacji – terytorializacja przedsiębiorstw międzynarodowych (na przykładzie regionu łódzkiego)*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.
20. *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa. Informacja o wykonaniu budżetów jednostek samorządu terytorialnego w latach 2004, 2005, 2006, 2007, 2008*, Rada Ministrów, Warszawa 2009.
21. *Sprawozdanie z wykonania budżetu jednostki samorządu terytorialnego w 2006 roku*, RIO, Warszawa 2007, cz. II.
22. Szewczuk A., Szaja M., *Samorząd lokalny jako dobro publiczne – teoria a pragmatyka*, [w:] *Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Nr 500, Szczecin 2008.
23. Świadek A., *Regionalne systemy innowacyjne w Unii Europejskiej*, [w:] *Innowacje w działalności przedsiębiorstw w integracji z Unią Europejską*, W. Janasz (red.), Difin, Warszawa 2005.
24. Zubelewicz K., *Pozycja ekonomiczna samorządu terytorialnego* [w:] *Samorząd lokalny. Od teorii do badań empirycznych*, J. Kleer (red.), CeDeWu, Warszawa 2009.
25. <http://www.mf.gov.pl/index.php?const=5&dzial=229&wysw=4&sub=su>
b5. data pobrania: 9.08.2010 r.